

כסף וסוציאליזם -
תכנון כלכלי וקץ הרפובליקה המזרח גרמנית
ג'ונתן ר' זטלין¹

בספטמבר 1978 נשמע נציג ממשלה מזרח גרמני מתלונן ברדיו מערב גרמני על הצרפתים. הוא האשים צוות של מהנדסים צרפתים, אשר נשלח לעיר הפלדה המזרח גרמנית אייזנהיטנשטרט (Eisenhüttenstadt) להקים מפעל לציפוי אלקטרוליטי, בכך שהפך נשים מזרח גרמניות לפרוצות.² עם זאת, מטרתו לא הייתה לחלוק את הסלידה שלו מהצרפתים עם קהל מערב גרמני אוהד, ועוד פחות מזה ליידע את המערב גרמנים בפרטים האינטימיים של החיים המיניים במזרח גרמניה. נהפוך הוא, הנציג הקומוניסטי השתמש בתקשורת המערב גרמנית, במהנדסים הצרפתים ובמין כדי לשלוח מסר למנהיגי מפלגת האיחוד הסוציאליסטי (SED) לגבי ההשפעה המשחיתה של כסף על המדינה הסוציאליסטית.

כמו שניתן היה לצפות, הערותיו משכו את תשומת לבו של המשטרה החשאית - השטאזי. באופן מעניין השטאזי הסכים עם הערכתו שהכסף מסכן את היושר המוסרי של הסוציאליזם בגרמניה המזרחית. המשטרה החשאית לא רק אישרה כי "מהנדסים צרפתים אשר ברשותם מטבע קשה" הציעו כסף לנשים מזרח גרמניות בתמורה למין, היא אף טענה כי הנשים המזרח גרמניות לא תבעו אפילו את המחיר ההוגן. בזעם שהוסתר אך בקושי, השטאזי טען כי נערות בית ספר מזרח גרמניות הציעו את עצמן בעבור חמישה מארקים מערב גרמניים (DM) בדיסקוטקים.³ המכה הקשה ביותר, עם זאת, הייתה ככל הנראה העובדה שנשים מזרח גרמניות העדיפו לא רק את המטבע המערב גרמני כי אם גם את הגברים הקפיטליסטים על פני הסוציאליסטים. הבנות האלה יקשרו יחסים רק עם זרים אשר יש להם גישה למטבע קשה, בעוד שאינן מתעניינות כלל בעובדים זרים ממדינות סוציאליסטיות אחרות.

כמו נציג המפלגה הקומוניסטית ברדיו המערב גרמני, גם המשטרה החשאית זעמה על ההיררכיה הכספית והמינית שנחשפה לכאורה בהעדרפתן של הנשים המזרח הגרמניות. בהיותו טרוד בצורך להגן על מזרח גרמניה מפני השפעה זרה, הזהיר השטאזי מפני הסכנות הטמונות בקשרי ידידות בין מזרח גרמנים לקפיטליסטים, ואף השתמש בהבחנה בין מטבע "קשה" ו"רך" כדי לרמוז כי קשיחותו של המטבע המערב גרמני מסרסת את מזרח גרמניה. בכדי להדגיש את הסכנה הגלומה באפשרות שמערביים וכספים יסתובבו באופן חופשי במזרח גרמניה, השטאזי אף טען כי מגע מיני בין קפיטליסטים וקומוניסטים והמגע המסחרי אשר אפשר זאת היו גם לא נקיים מבחינה פיזית וגם היוו איום חברתי. הוא עורר אסוציאציה נושנה הקושרת את הצרפתים עם מחלת העגבת, שכונתה על ידי הגרמנים בשם המחלה הצרפתית, ואף הוסיף וטען כי "מספר מחלות המין בתקופה זאת עלה באופן ניכר". כמו מחלה המועברת על ידי מגע מיני, כך היווה כסף מערבי איום למשטר המזרח גרמני.

אין זה סביר כמובן שבנות בית הספר המזרח גרמניות מכרו את גופן בעבור חמישה מארקים מערב גרמניים. אף על פי שזנות אכן התקיימה בגרמניה המזרחית, היא אורגנה ברובה על ידי השטאזי כדי ללכוד פוליטיקאים ואנשי עסקים מערביים.⁴ אם השטאזי צדק לגבי דבר כלשהו, היה זה לגבי כוחו המשחית של הכסף. לא בכדי לעג קרל מרקס לכוחו של הכסף להפוך את המציאות על פניה על ידי השוואתו למין. "אני מכוער", הוא כתב, אולם "אני יכול לקנות לעצמי את האישה היפה ביותר. יוצא מכך שאינני מכוער, מפני שהתוצר של הכיעור, הרחיקה שהוא מעורר, מתבטלת על ידי כסף [...] האם כספי אינו הופך אפוא את כל אי-יכולותי על פיהן?"⁵

על פי מרקס, לכסף יש יכולות על-טבעיות בזכות יכולתו להפוך מציאות שאינה נעימה להיפוכה של אותה המציאות. אנחנו חווים כסף כעין אבן החכמים, המשנה את צורתו של חסר הערך לבעל ערך לנגד עינינו. בפרשנות זו, כוחו של הקפיטליזם מצוי ביכולתו למסחר כל דבר והכול - דהיינו, להפוך ערך רוחני לחומרי. בדיונו על כסף בהקפיטל טוען מרקס, למשל, כי "הכול הופך להיות בר-מכירה ובר-קנייה [...] אפילו העצמות של קדושים [...] לא יכולות לעמוד בפני האלכימיה הזאת". הוא אף כותב בהערה כי "היה זה אפוא על פי הסדר הטוב שהבתולות [הפניקיות] אשר במשתה אלת האהבה נתנו עצמן לזרים יציעו לאלה את הכסף שקיבלו".⁶ למרות כוחו הנראה לעין להפוך כל דבר להיפוכו ולהניב תוצאות לא שוויוניות, מסתיר הכסף מציאות לא נעימה מעינינו, באופן דומה לכך שהמין מנטרל את התבונה. מציאות זו, אליבא דמרקס, היא העובדה שהקפיטליזם מעורדנו להאמין שכסף יכול למלא את צרכינו הרגשיים, אף על פי שאנו יודעים

כי אינו יכול לעשותנו מאושרים. יתרה מזאת, מכיוון שהכסף הקפיטליסטי מגלם את האדישות המוסרית של השוק, יש לו הכוח להפוך כל פעולה צריכה לצורה של זנות.

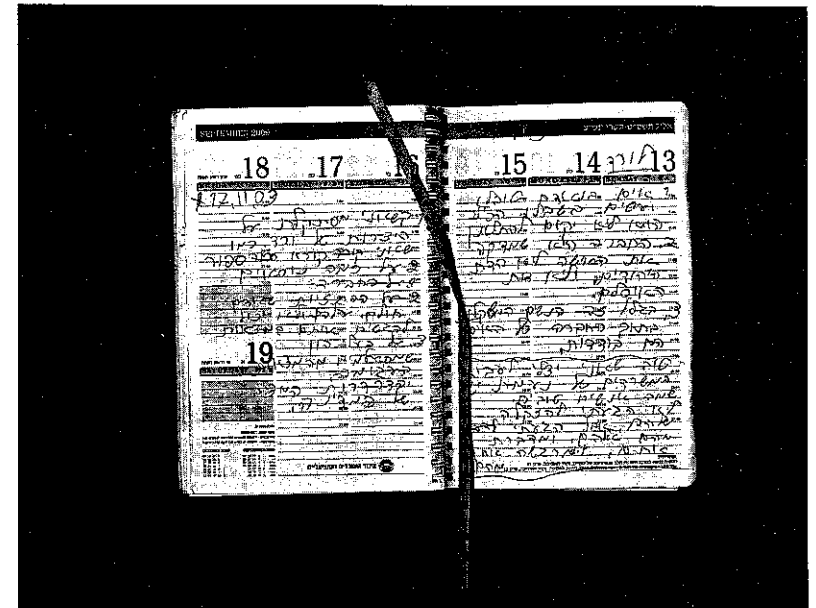
בכתבי היד הכלכליים-פילוסופיים, לדוגמה, מרקס מעיר בארסיות כי "כסף הוא הסרסור בין הצורך האנושי והאובייקט, בין החיים ואמצעי החיים".⁷ בקושרו כסף עם רוכל של סחורה מינית, המפוקפק מבחינה מוסרית, מרמו מרקס שלכסף מקום הרסני במידה שווה בסחר הכלכלי. השוואה זו, בין צריכה לזנות, מרשימה פחות בשל הביקורת המוסרית שבה ויותר בגלל הדרך שבה המיזוג המטפורי של מרקס בין המיני לכלכלי מפחית מהלגיטימיות של כסף כאמצעי חליפין בין אנשים וצורכיהם.

בעולמה של המשטרה החשאית המזרח גרמנית, עולם המעוצב על ידי הרצון להרחיק את הסוציאליזם מהקפיטליזם, הפך כסף מערבי את המהנדסים הצרפתים ללקוחותיהן של זונות ואת הנשים המזרח גרמניות עצמן לזונות. הוצאת הכסף מהמשוואה הזאת - וכמו כן את הצרפתים אשר הביאו אותה אתם - תמנע מהנשים לסחור בעצמן ותשמור על גרמניה המזרחית מההשפלה שנכונה לה מידיהם החומסות של הקפיטליסטים. למעשה, הוצאת הכסף מהסבך הכלכלי מבטיחה להפך את האלכימיה של יחסי הגומלין הקפיטליסטיים, להפריך את בעל הערך האמיתי מחסר הערך, ולהוביל למצב אוטופי של שפע בלתי נדלה וטוב נצחי.

עם זאת, בניגוד לאלכימאים של ימי הביניים, שחתרו לגילוי מיסתורין שמימי ולהפיכת עופרת לזהב באמצעות תהליכים על-טבעיים, קומוניסטים מזרח גרמנים נסמכו על ביקורת רציונלית של הקפיטליזם כדי להסיר את המסתורין מעל היחסים הכלכליים.⁸ ברומה למפלגות קומוניסטיות אחרות, מפלגת האיחוד הסוציאליסטי המזרח גרמנית ניסתה למנוע את היווצרותם של יחסי גומלין קפיטליסטיים על ידי יצירת יחסים כלכליים שיוכלו להתקיים בלי תיווכו של כסף. בתחום הייצור, לדוגמה, תפקודו של המפעל נותק מתמריץ הרווחיות. במקום להרוויח כסף נדרשו חברות קומוניסטיות לעמוד ביעדי התכנון או ביעדים פיזיים של ייצור אשר נקבעו בהתאם להערפות הפוליטיות של המפלגה, ולא בהתאם להעדפותיהם בנות החלוף של הצרכנים. כדי לשחרר מפעלים מתמריץ הרווח, ריככה המפלגה את מגבלות העלות שתחמו את פעולותיהם, והגנה עליהם מפני פשיטת רגל. מכיוון שלא היו צריכים שוב לדאוג לשורה התחתונה, יכלו מנהלי מפעלים להתרכז תחת זאת במילוי צווים חברתיים כדוגמת תעסוקה מלאה.

בניגוד לזאת, הציווי שדרש כי מוצרי הצריכה יחולקו בהתאם לקווים אגליטריים בצורה שוויונית הפכה את הוצאת הכסף מעולם הצריכה לבלתי אפשרית - לפחות עד שגרמניה המזרחית נכנסה בשערי הארץ המובטחת, הקומוניזם. בתקופת

המעבר לקומוניזם, לפיכך, מערכת כלשהי שתקשור זמן עבודה לכמות מוצרי הצריכה ולאיותם נותרה הכרחית על מנת להבטיח את החלוקה הצודקת של עושר חברתי. לתכלית זאת ביקשה המפלגה לאיין את מה שמרקס כינה "קסם הכסף", על ידי הפיכתו ללא סחיר, כלומר על ידי הפשטתו מכל ערך המרה.⁹ אמנם פועלים עדיין קיבלו שכר, אולם הכסף הזה דמה יותר לשובר שניתן היה לממשו בצורה שוויונית בחנות ציבורית של מוצרי צריכה. שלא כמו כסף קפיטליסטי, שכוחו הממשמע מנע מאנשים לקנות מה שהם צריכים, כסף סוציאליסטי לעולם לא יעמוד בין החיים לאמצעי המחיה. בנוסף, המפלגה ריכזה באופן עקיף את המגבלות על התקציב המשפחתי על ידי כך שסיפקה שכר גבוה. בכך שדאגה להבטיח תעסוקה מלאה, קבעה מחירים קשיחים למוצרי צריכה וסבסדה מוצרי יסוד כמו לחם ושכר דירה, שחזרה המפלגה את האזרחים המזרה גרמנים מדאגות קיומיות, ובו בזמן ניתקה עושר מכסף.

רוך ניסים, ללא כותרת, 2008-2012, מתוך הסדרה "היומן", צילום, 100x66 ס"מ

אף על פי כן, שיטה אי-סימטרית זאת, שבה כסף היה חסר משמעות ליצרן אך בעל משמעות לצרכן, כמעט ולא היוותה חלופה אמיתית ליחסי הגומלין הקפיטליסטיים. כפי שמרקס עצמו ציין, היפטרות מכסף לא תביא להיפטרות מן

הרכוש הפרטי והשוק שהוא מגלם בתוכו.¹⁰ למעשה, מרקס בז לסוציאליסטים המוקדמים על כך שהתייחסו לכסף כמו לאליל שווא שהריסתו תשנה כביכול את שיטות הייצור שהפכו את הסגידה לו לאפשרית.¹¹ ביקורתו על רוברט אוון (Owen) הייתה חריפה במיוחד. היזם הסוציאליסטי האנגלי ייסד את הקהילות האוטופיות שלו על האמונה המוטעית שיוכל להפוך את האלכימיה של יחסי הגומלין הקפיטליסטיים בעזרת טאוטולוגיה כלכלית, שלפיה העבודה, שהיא מקור כל ערך, זהה לעצמה. על ידי שימוש בשוברים ייעודיים שהורכבו מיחידות של זמן עבודה, דימה אוון כי עובדים יוכלו לסחור ישירות בלי כסף כאמצעי. כלומר, אוון קיווה להיפטר מהמתווך המוניטרי - הסרטור על פי מרקס - ולהפוך חוויה כלכלית אותנטית, שאינה מושחתת על ידי תיווך, לאפשרית, בדומה לשני אנשים המתקשרים ביניהם ללא הפרעות מצד השפה.

עם זאת, האוטופיות "חסרות הכסף" של אוון בארצות הברית ו"בורסות העבודה" בבריטניה לא רק שלא מנעו את היווצרות יחסי הגומלין הקפיטליסטיים, אלא אף הכבירו על המסחר בעלריות עסקה גבוהות ובמטבע חלש. כפי שמיהר מרקס לציין, עבודה אינה הומוגנית. העבודה הדרושה לשם גידול ירקות, למשל, אינה שווה לעבודה הנדרשת לטחינת כותנה, ולו בגלל הסוגים השונים של העבודה ה"מתה" - הון קבוע בצורת כלים ומכונות - הדרושה למשימות אלה. שוברי העבודה, מכל מקום, לא הברילו בין סוגי עבודה שונים, מה שהותיר את חסידיו של אוון ללא שיטה לקביעת הערך היחסי של מוצרים שונים. כפועל יוצא מכך נאלצו "בורסות העבודה" בלונדון ובכירמינגהם לקשור את הערך של שוברי העבודה לתעריף המקובל של השכר לשעה - שישה פני. במילים אחרות, המשיכה הפוליטית של השוברים נשענה על התיאוריה שכל עבודה הנה בת-השוואה (commensurability), אולם ערכם הכלכלי היה תלוי למעשה במטבע יציב ונפוץ יותר, הלירה שטרלינג הבריטית. דרך הצוהר הזה התגנב חזרה כסף קפיטליסטי אל תוך ניסויי החברתיים של אוון וחתר תחת מערכת הערך האנטי-קפיטליסטי שהוא ביקש לייסד.

אולם הקהילות האוטופיות של אוון נכשלו לא רק מפני שכסף בצורת עבודה לא הצליח להתחרות במטבע בעל ערך גבוה יותר - "בורסות העבודה" סבלו גם מכישלונות השוק, שהוסיפו להפחית את החליפות (fungibility) של שוברי העבודה. הבורסות לא הצליחו לספק את כל צורכיהם של החברים בהן מכיוון שהיו מורכבות ברובן מבעלי מלאכה. בעלי מלאכה לא ייצרו אוכל, למשל, ולכן לא ניתן היה לנצל את השוברים לטווח שלם של מוצרים חיוניים. בשל תועלתו המוגבלת, לגלג מרקס, "כסף העבודה של אוון אינו יותר כסף מאשר כרטיס לתיאטרון".¹² התמעטות הערך של "כסף העבודה" דחפה את העובדים להחזיק

בסחורות בעלות ערך ולהציף את הבורסות בסחורות שהדרישה להן הייתה נמוכה. לאחר שניצבו בפני מחסור בסחורות מבוקשות ועודף של "מחממי מדף"¹³, כוח הקנייה של שוכרי העבודה צנח, ו"בורסות העבודה" כשלו.¹⁴ הכלכלה המתוכננת של מזרח גרמניה הייתה כמובן מורכבת יותר מ"בורסות העבודה" באופן ניכר. ובכל זאת, ניסיונה של המפלגה לצמצם את השימוש בכסף כאמצעי חליפין כמעט עד כדי ביטולו המוחלט נקלע אל בין הפטיש של כישלון השוק לסדן של התמוטטות המטבע.

בניגוד לסוציאליסטים המוקדמים, מרקס טען כי כסף אינו סיבת הקפיטליזם כי אם תוצאתו. הוא גרס כי כסף הוא גם סחורה (מוצר המיוצר על ידי יחסים קפיטליסטיים) וגם מוסד (מערכת של יחסים חברתיים השולטים בפעילות הכלכלית). אופיו הדואלי הייחודי של הכסף כסחורה וכמוסד הוא המוביל אנשים לייחס לו כוחות נרחבים – ולסגוד לו כסחורה הראשונה במעלה. כוחו של הכסף להפוך שפע חומרי לאושר רוחני לכאורה, גרס מרקס, הוא למעשה הסימן לאומללות הנגרמת על ידי הקפיטליזם; ההבטחה לחיים חסרי דאגות כספיות היא המסתירה באופן חלקי את המציאות של מחסור וניכור מעיני האנשים. הדרך היחידה לפטור את העולם מעוני חומרי ורוחני, הכריז מרקס, היא לשנות את הדרך שבה אנשים מייצרים ומוכרים דברים – לא את המטבע שבו הם משתמשים כדי לעשות כן.¹⁵

למרות ביקורתו ההרסנית של מרקס על אוטופיות ממיין אלה של אוון, וההערכה הפרשנית הרבה שזכה לה מפי הסידיו, עוינות עזה כלפי כסף הוסיפה להפיח רוח חיים בביקורת הסוציאליסטית כלפי הקפיטליזם. כך לדוגמה, הגם שהעיקובים שחלו במהלך מלחמת האזרחים גרמו לבולשביקים לסגת מתוכניתם הכלכלית, הם נותרו משוכנעים כי סילוקו של הכסף הנו מכריע לשינויה המוסרי של החברה.¹⁶ יתרה מזאת, לאחר 1945, מעצבי המדיניות הכלכלית לאורכה ולרוחבה של אירופה המזרחית ראו בהמשך השימוש בכסף בבחינת שלב מעבר גרידא בדרך לחברה ללא כסף. בגרמניה המזרחית, לדוגמה, כלכלנים נמנעו משימוש בכסף היכן שהיה סיפק בידם. הם חישובו תפוקת עבודה ביחידות זמן, והיכן שיכלו, כמו למשל בחוות שיתופיות, אף חילקו הכנסה בהתאם ליחידות זמן עבודה (Arbeitseinheiten), המעלות באוב את שוכרי העבודה של אוון.¹⁷ ביטול הכסף בספרת הייצור אכן אפשר למפלגה להתרכז בהגשמת סדר העדיפויות החברתי שלה. החלפת הכסף בפיוזי על פי קריטריונים חברתיים הגדילה את העלות של הפעילות הכלכלית בכך שעיוותה את הנתונים לגבי תהליך גילוי המחיר וטרפה יחדיו תמריצים כלכליים שונים. בהיותם משוחררים מאימתה של פשיטת רגל, היו מנהלי מפעלים חופשיים למשל להתעלם מרווחיות ולהתרכז תחת זאת בציוויים

החברתיים שהוכתבו להם על ידי המפלגה, בכלל זה הבטחת יציבות מקום העבודה, בניית מרחבים ציבוריים, אספקת שירותים חברתיים והחזקת חנויות קמעוניות. יחד עם זאת, לחופש להזניח את עלות הפעילות הכלכלית היה מחיר משלו – התגברות חוסר היעילות, עליה בבזבוז וירידה בתפוקה. יתרה מזאת, ללא האיום בפשיטת רגל כדי לעודד קיצוץ בעלויות, היה למנהלי המפעלים תמריץ נמוך ביותר להשקיע בהון קבוע; נהפוך הוא, הדגש שהושם על תעסוקה מלאה עמד בדרכם של תהליכי ההמצאה, הרכישה וההשתתפות בתהליך הייצור של מכשור שנועד לחסוך בעבודה. עם תחילת כהונתו של אריך הונקר (Honecker) כמנהיג המפלגה ב-1971 כבר הפך מצב ההון הקבוע של מזרח גרמניה את מימוש סדר היום החברתי של התוכנית לקשה יותר ויותר עבור מנהלי המפעלים. על פי חישובי המפלגה עצמה, מספר המכונות הקרובות להשבתה אשר עדיין היו בשימוש אצל יצרנים מזרח גרמנים עמד על 47.1% בשנת 1975, ועלה ל-53.8% ב-1988.¹⁸ ככל שמפעלים ישנים יצאו מכלל פעולה, עצירות עבודה הכפילו את צווארי הבקבוק בתהליך הייצור ואילצו את היצרנים להיאבק על החומרים שנוקקו להם על מנת לעמוד במטרות המתוכננות עבורם. מיד עם תחילת כהונתו של הונקר הזהיר מקור מזרח גרמני כי הרפובליקה חווה "נסיגה מזעזעת חזרה לסחר חליפין (die Verteilerzeit). המארק אינו ממריץ עוד את היצרנים".¹⁹

אם כן, בהיותו רחוק מלהחליף את כוחות השוק בחלופה מושכת מבחינה מוסרית ועדיפה מבחינה חומרית, הביטול החלקי של הכסף רק ערער את הפוטנציאל הכלכלי של גרמניה המזרחית. עבור האזרח המזרח גרמני התבטא כישלון התכנון הכלכלי באופן המוחשי ביותר בייצור יתר או בתתי-ייצור של מוצרי צריכה, וכן בכוח הקנייה ההולך ופוחת של המארק המזרח גרמני. באופן כללי, מצרכי יסוד כדוגמת לחם נמצאו בשפע ובזול הודות לשילוב של תערוף פוליטי וסבסוד. למעשה, הם היו כה זולים שלעתים תכופות נזרקו. תושב מזרח גרמני כתב, למשל, לעיתון המפלגה הראשי, *Neues Deutschland*, תלונה שבה סיפר כי ראה כיצד אישה ובנה בן השמונה רכשו בין עשר ל-15 כיכרות לחם והשתמשו בהם כמספוא לבונים שגידלו. "אחרים קונים לחם עבור ארנבים, עופות או חזירים. כשאני חושב על הילד, אני שואל את עצמי מה יחסו ללחם".²⁰

לעומת זאת, מוצרי צריכה "לא הכרחיים" רבים נמצאו באיכות נמוכה בלבד או כלל לא. דוגמה אחת מני רבות הנה גרבוניס, אשר היו קשים להשגה באופן חלקי משום שתעשיית הטקסטיל בגרמניה המזרחית סבלה מהזנחה אידיאולוגית שכן קומוניסטים רבים הוסיפו לראות באופנה משום הזמנה מסוכנת להתנהגות בורגנית. גוסף על כך, מוצרי נפט, כמו הסיב הסינתטי האיכותי הנחוץ לייצור גילון, היו יקרים וקשים לייצור. ואילו הגרבוניס שבכל זאת יוצרו במזרח גרמניה

סבלו מאלסטיות ירודה והיו פגיעים ל"רכבות" – עד כדי כך שנשים העבירו לבני זוגן פעמים רבות את הגרבונים ההרוסים כדי שישמשו כרצועת מנוע במכוניות, שהיו גם הן עשויות מפלסטיק זול. שילוב זה של זלזול פוליטי ושיטות ייצור ירודות אילצו את הנשים המזרחה גרמניות לסבול גם מחזיות מסורבלות ולא נוחות שרצועותיהן האלסטיות נקרעו לעתים תכופות.²¹

אם היעדר תקן של איכות היה שיטה אחת לקיצוב מחסור כלכלי, אזי שיטה נוספת כללה ויסות של מחסור זמני – על ידי כך שאילצה אנשים להמתין למוצרי צריכה נחשקים. גרמניה המזרחית סבלה, לדוגמה, ממחסור מתמיד בנייר טפט, שבו משתמשים רוב האירופאים לקישוט בתיהם. בתחילת 1972 היה המחסור בנייר טפט כה חמור עד שאנשים בעיר ביטרפלד (Bitterfeld) החלו לעמוד בתור בפתח החנויות בשלוש לפנות בוקר כדי לקנות מה שניתן. הכורח להמתין בתורים במשך שעות לא היה רק אי-נוחות כלכלית שבסופו של דבר תבוא לידי ביטוי בתפוקה נמוכה של העובדים; תורים ארוכים של צרכנים מתוסכלים היוו איום אפשרי לשליטה הקומוניסטית, שהרי תלונות כלכליות יכלו ללוכש במהרה אופי פוליטי והעומדים בתור היו יכולים להתארגן יחדיו סביב מטרה משותפת. אין זה מפתיע, אם כן, שנציגי ממשל מקומיים הזדעקו כאשר קבוצת נשים במגדבורג (Magdeburg), בהתגברן על האיפוק הרגיל שלהן, "ביקרו באופן גורף וקיצוני את העובדה שנייר הטפט הנו באיכות נמוכה כל כך".²² כפי שנראה להלן, נשים מזרח גרמניות היו חיוניות ליציבות הפוליטית של המשטר מכיוון שאיישו משרות מפתח בכלכלות הסוציאליסטיות, הן כיצרניות והן כצרכניות.

חוסר האיזון התמידי בין היצע וביקוש עודד את הצרכנים להערים על רשת החלוקה של המדינה על מנת לספק את צורכיהם, וזאת על ידי יצירת שווקים משניים. לדוגמה, דו"ח של הוועדה המרכזית מפברואר 1989 ציין כי מזרח גרמנים מן השורה נכנסו לעתים לתוך הריק שנוצר בעקבות הכישלון הכלכלי של המדינה, במטרה למכור כל דבר, ממוזן ועד מקומות חניה. הדו"ח הצביע על כך שעסקאות בשוק השחור גולו מהמדינה הסוציאליסטית הכנסה אשר נזקקה לה מאוד, מאחר ש"אנשים שכרו חדרים ושירותים ומגרשי חניה מבלי ששילמו מסים".²³

מכל מקום, המסחר בשוק השחור יצר למפלגה בעיות קשות יותר מאשר אובדן תקבולי המסים בלבד. סחר לא חוקי חיבל בכלכלה הרשמית במידה ממשית על ידי הרצאת הסחורה מהמלאים הרשמיים. חשוב מכך, השווקים השחורים היו איום פוליטי לתכנון הכלכלי בטווח הרחוק. לא זו בלבד שסוחר השוק השחור זלזלו בסמכות הקומוניסטית בכך שעסקו במסחר שאינו מורשה על ידי המדינה הסוציאליסטית, אלא גם הפרקטיקה המסחרית שלהם נשאה אופי קפיטליסטי. בין אם הם חוללו הסחרה של נכסים כגון שטח ציבורי, או מכרו מחדש רכוש ציבורי,

סוחר השוק השחור הונעו על ידי פיתוי הרווח. לחצים כלכליים אלה הפשיטו את המפלגה מיכולתה לרכא סחר בלתי חוקי.

עם פרוס שנות ה-80 כבר נאלצה העיתונות הרשמית להכיר בשכיחותם של השווקים המשניים, גם אם באופן עקיף. לדוגמה, זבנית כתבה למגזין ההומור הרשמי *Eulenspiegel*, כדי לשבח את השוק השחור על כך ששיפר את מלאי חולצות הגברים בחנותה. רוב הלקוחות התרחקו מהחולצות הלבנות מפני שהיו חסרות כיסים – פגם בעיצוב שנגרם כנראה מפאת הצורך של היצרן לחסוך בד בשל התוכנית. כפועל יוצא מכך הפכו החולצות ללא אופנתיות, אולי משום שלא נפלו בקטגוריית הפנאי ואף לא בזו של בגדי העבודה. להפתעתה הרבה של הזבנית, יום אחד עצר בחנות אדם וקנה רבות מן החולצות הללו. התנהגותו בלבדה אותה לגמרי, עד שראתה את החולצות עומדות למכירה בשוק השחור. אדם זה הקים חנות ב"מנהרת הולכי רגל. מתחת לאדמה. כל הקולבים היו בני הזזה מהירה במידת הצורך". הוא שיפר את החולצות על ידי כך שהוסיף בחזיתן את המילים "Amplitude-Surfing" (גלישת-משרעת), והטליא ב"יצירתיות כיסים תפורים, את הכותפות המתבקשות וכפתורים שנרמה כאילו הגיעו מעולם אחר".²⁴ איש זה, מונע על ידי המצוד אחר הרווח, הפך את המכוער לאופנתי.

למרות כוחות השיטור הניכרים שלה, לא הצליחה המפלגה לרסן את הסחר בשוק השחור. למעשה, השימוש של מוכר החולצות באפיקי הפצה חלופיים לשם מכירה מחדש של רכוש המדינה למטרות רווח חשפה את מגבלות המפלגה ביכולתה לעצב את הפעילות הכלכלית. הכוחות הכלכליים שהשתחררו עקב הפערים בין היצע וביקוש הפכו את הסחר הלא חוקי למפתח חרף הסיכונים שנשא בחובו, כגון הסיכון להיתפס או לרכוש מוצרים פגומים. עם תחילת שנות ה-80, החלו נציגי ממשל מזרח גרמנים לגלות סובלנות לקיומם של שווקים לא רשמיים בעבור סחורות מסוימות, בתנאי שהקלו את הקשיים המקור-כלכליים ההולכים ומתעצמים של גרמניה המזרחית ולא כללו שלילה גלויה של ערכים סוציאליסטיים. כך יכלו נציגי ממשל בתחום הכלכלה לטעון כי התגובה היוזמת של אדם זה לדרישה לחולצות מעוצבות הייתה לא חוקית ואנטי-סוציאליסטית באופן סובייקטיבי, אולם פעולותיו הצילו באופן אובייקטיבי קבוצה של חולצות "מחממות מדף" מפח האשפה. באופן דומה, מנהיגים כלכליים קיבלו את העובדה ששווקים משניים הפיצו חלקי חילוף למכוניות טוב יותר מאשר בתוכנית כתוצאה רצויה עבור המשטר מפני שזה סירב להשקיע בייצורם של חלקי חילוף. עם זאת, במכירת המכוניות עצמן העבירו מנהיגי המפלגה את קו הגבול. היקף הרכישה, הם נימקו, מהווה הזמנה פתוחה להתנהגות לא מוסרית ואנטי-סוציאליסטית.²⁵

המחסור הכרוני שהשפיע על הכלכלה המזרח גרמנית לא רק עודד פעילות

ובכך הפחיתו את החליפות שלו. בהקשר של המלחמה הקרה, האיום הכלכלי על המטבע הסוציאליסטי היווה גם איום פוליטי, מאחר שכל רכישה שנעשתה במארק מערב גרמני גם הטעימה העדפה לא רק של קפיטליזם על פני סוציאליזם אלא אף של מערב גרמניה על פני מזרחה. מנהיגות המפלגה הבינה את הקשר בין הון כלכלי לפוליטי. באחת מפגישת הלשכה הפוליטית (Politbüro) שנערכה במהלך הקיץ של 1989, לדוגמה, ציינו מנהיגי המפלגה כי "אנשים צעירים לא מעטים מאוכזבים מכך שאדם יכול לעשות את דרכו בעולם עם המארק המערב הגרמני בעוד שמניסיונם המטבע שלנו מאבד מערכו [...] זה מוביל לתסביכי נחיתות, המזיקים לגאווה הנובעת מהיותך אזרח מזרח גרמני".²⁸

בגרמניה המזרחית של הונקר, היחס בין ייצור לצריכה, התמוטטות המטבע הסוציאליסטי כאמצעי חליפין וחלוקת העבודה והצריכה המגדרית באו כולם לידי המחשה במחסור בבשר של 1988. כפי שאירע פעמים רבות בעבר, המשבר של 1988 נבע מניסיון המפלגה להימנע מהישנותו של משבר קודם. בשנת 1982, ניהול מסורבל ותת-תזונה הכחידו אוכלוסיות חי שלמות, וכפועל יוצא מכך פחתה אספקת מוצרי הבשר והחלב. עד למאי 1982 מחזות רבים כבר לא יכלו לספק בשר לאוכלוסייה. נציגי ממשלה מוטרדים בארפורט (Erfurt) דיווחו על תורים ארוכים, בעוד שבשוורין (Schwerin) דיווחו כי לא היה בשר בחנויות מאז סוף אפריל.²⁹ ואילו בקרל-מרקס-שטרט (Karl-Marx-Stadt) נשים עזבו את עבודתן באמצע היום כדי לעמוד בתור לקניית בשר.³⁰

כדי להימנע מעוד משבר בשר מזיק, הן כלכלית והן פוליטית, הציגה המפלגה שיטות תעשייתיות לפיטום חזירים במזרח גרמניה. מבחינה מספרית בלבד הייתה המערכה להוספת המשקל הצלחה עצומה. עד ל-1989 עלה המשקל הממוצע של חזירים מזרח גרמניים ב-34% לעומת השפל של 1982. אולם מה שנדמה כמעלה בהקשר מסוים התגלה כחיסרון באחר. באופן אירוני, העלייה המדהימה בנפחם הפיזי של החזירים היתרגמה בפועל לפחות בשר חזיר עבור הצרכן. העלייה במשקל החזירים נבעה בעיקר מעלייה בשומן הגוף ולא ברקמת השריר, מה שגרם לכך שהבשר היה באיכות ירודה. כלשונו של אחד הדו"חות: "משקל שחיטה גבוה של חזירים" הוביל ל"אחוז לא מקובל של בשר שומני שאין לו דרישה גבוהה". אכן, מזרח גרמנים רבים סירבו לרכוש את בשר החזיר מאחר שהכיל "שומן רב מדי".³¹ כפי שאירע פעמים רבות, היעדר מגבלות תקציביות קשיחות על היצרנים הוביל להעדפת כמות על חשבון איכות. בהיותם מוגנים מפני האיום של פשיטת רגל, לא היה לחוואים מגדלי החזירים כל תמריץ להתייחס להעדפות הצרכנים, כדוגמת איכות. תחת זאת הם התרכזו במילוי התוכנית, אשר דרשה בפשטות משקל שחיטה גבוה יותר.

קפיטליסטית. השווקים השחורים שצצו כתגובה לכישלונות בייצור אף שחקו את ערכו של המטבע הסוציאליסטי. המטבע המזרח גרמני שמר על היעילות שלו ברכישת פריטים בסיסיים שעליהם קם או נפל המוניטין של המשטר, כמו אוכל ודיוור. אך המטבע היה בעל ערך מוגבל במאבק להשגת מוצרי צריכה שסבלו ממחסור כדוגמת נייר טפט, גרבוניס או מכונות. במילים אחרות, כסף סוציאליסטי היה הכרחי אבל לא תמיד היה בו די לרכישת מוצרים או שירותים. המדינה הסוציאליסטית יכלה לקבוע מחירים ולתבוע תשלום במארק מזרח גרמני, אולם הכסף הסוציאליסטי לא הצליח להתגבר על השלכות הקיצוב האופייניות לכלכלה מתוכננת, כמו למשל זמני המתנה ארוכים. כדי להימנע מלעמוד בתור בעבור נייר טפט, גרבוניס או מכונות, סחרו מזרח גרמנים בזמן עבור כסף. כלומר, הם ניסו להשיג מטבעות חלופיים, כגון קשרים אישיים, סחורות בנות המרה, ובעיקר כסף מערב גרמני, אשר היה יכול לקצר את זמן ההמתנה הארוך או להניב פריט זהה באיכות גבוהה יותר. כפי שהעירה הוועדה המרכזית באחד מן הדו"חות שלה על ההשקפות הרווחות:

איש אינו צריך להיאבק על צורכי יסוד (במזרח גרמניה) [...] וכל מה שהוא מעבר לצורכי היסוד הפך ליקר מאוד או קשה להשגה. [אי לכך] אין תמריץ להשיג דבר, ובימים אלה לא ניתן להניע אנשים על ידי אידיאולוגיה בלבד.²⁶

מטבע הדברים, אלה אשר לא הייתה להם גישה למטבע קפיטליסטי, ובעיקר חברי המפלגה, אשר נאלצו לנתק כל קשר עם חברים ומשפחה במערב גרמניה, נמנעה מהם גם גישה לטווח רחב של מוצרי צריכה. דו"ח אחד על הדעה הרווחת סיכם את חוסר הצדק הכלכלי שחווים "אלה שאין להם" באומרו: "האדם נדחף כל העת לסוף התור בעבור שירותים רבים על ידי המשלמים תשלום איום של אתגן (חלקו במטבע מערבי)".²⁷ באופן הזה, המחסור המתמיד של מוצרי צריכה הכניס מחדש לא רק את כוחות השוק אל תוך הכלכלה המתוכננת, אלא אף את אותם סוגים של חוסר שוויון חברתי שהמפלגה טענה כי נגרמו על ידי הקפיטליזם.

עם פרוס שנות ה-80 פיצלו שכיחותם של השווקים השחורים ורדיפת הכסף הקפיטליסטי את הכלכלה המזרח גרמנית לשתי ספרות מתחרות: האחת רשמית והשנייה בלתי הוקית, האחת עשתה שימוש במארק מזרח גרמני והשנייה במטבעות חלופיים. אנשים השתמשו במטבע הסוציאליסטי כדי לספק את צורכיהם הבסיסיים, ולהבדיל, בסחר חליפין ובמארקים מערב גרמניים כדי למלא את תשוקותיהם לנוחות, מנעמי החיים ומעמד חברתי. שווקים חלופיים אלה החלישו את כוח הקנייה של המארק המזרח גרמני, מאחר שסוחר השוק השחור סירבו לקבל כסף סוציאליסטי (או שקיבלו אותו בתעריפים נמוכים),

טובה, הרי שהידרדרות תנאי העבודה במהלך 1989 הפכה אותה לנחשקת אף פחות. השכר הנמוך מאוד שקיבלו העובדים לא סייע מן הסתם: מוכרי הבשר בהגות השתכרו בין 850 ל-920 מארקים בחודש, סכום שהיה נמוך בצורה משמעותית מהשכר הממוצע במזרח גרמניה, אשר עמד על 1,280 מארק בחודש.³⁷ שכרם הנמוך נבע מצירוף אומלל של אידיאולוגיה מרקסיסטית-לניניסטית יחד עם מסורות של מעמד הפועלים (אשר תעדפו ייצור על פני שירותים) ועם החלוקה המסורתית של כוח העבודה בהתאם לקווים מגדריים, שהבטיחה כי צוות המוכרים יהיה נשי באופן מוחץ.³⁸ שוב חברו יחדיו כסף ומגדר על מנת להמחיש את הפער שבין תיאוריה למעשה במדינה הסוציאליסטית.

לכל אורך ההיסטוריה שלה הכריזה המפלגה הקומוניסטית הגרמנית בעקביות על מחויבותה לשוויון זכויות בין גברים לנשים. בהתאם למסורת זאת כללה החוקה המזרח גרמנית מ-1949 לשון מתקדמת בכל הנוגע לשחרור הנשים. בשנת 1974 שונתה החוקה תחת חסותו של הונקר, כך שלא רק הבטיחה "את שוויון הגברים והנשים בנישואים" ואת "קידום האישה במיוחד בהשגת הכשרה מקצועית", אלא אף הכריזה כי "גברים ונשים, אנשים מבוגרים וצעירים, זכאים לשכר שוויוני תמורת עבודה שוויונית".³⁹

על אף רטוריקת השחרור שלה, נטלה המפלגה חלק באותו שיח מיזוגיני שאפיין תנועות פוליטיות אחרות מהמאה ה-20.⁴⁰ תיאוריית הערך של העבודה, למשל, רוממה את מעמדה של עבודת הכפיים בדרך שביצרה את הקדימות הפוליטית של מעמד הפועלים, בהבדילה בין עבודה יצרנית לעבודה "בלתי יצרנית". אלא שהמטפיזיקה היצרנית הזאת לא רק השוותה בין יצרנות לעבודת כפיים - היא אף רמזה כי השריריות מאחורי עבודה בעלת ערך היא באופן מהותי גברית, משל לנשים לא היו שרירים. כפועל יוצא מכך, לעתים קרובות תיארו קומוניסטים משימות שדרשו פחות כוח פיזי באופן יחסי, כמו למשל עבודה במפעלי טקסטיל או כמתן שירותים, כנשיות.⁴¹

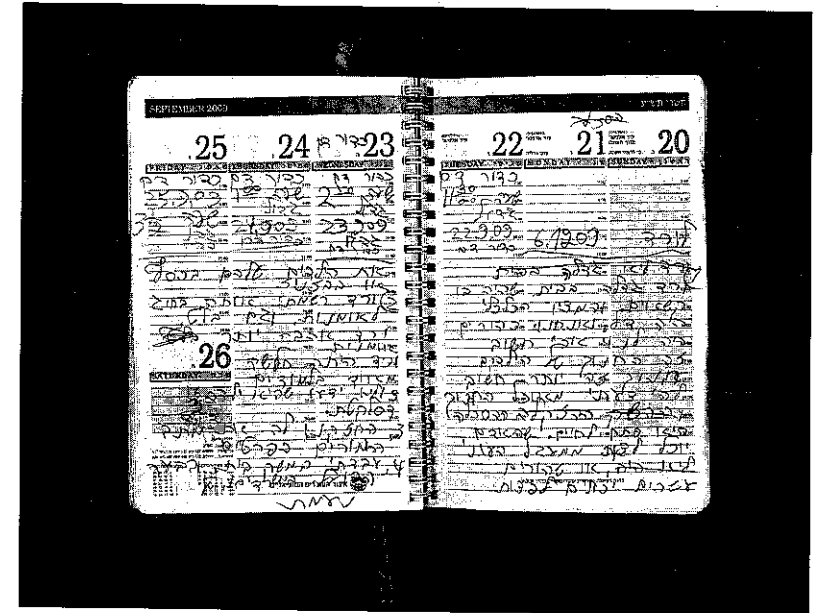
חשוב מזאת, המפלגה ראתה במיזוגיניה פונקציה של מעמד ולא צורה של דיכוי הקשורה לכוח גברי, כפי שציינה רונה הרש (Harsch).⁴² המדינה הסוציאליסטית הייתה מדינה ללא מעמדות, אי לכך היא הייתה גם בלתי מגדרית (ungendered). אפילו כאשר אי-שוויון מגדרי היווה איום לשלטון הקומוניסטי, נותרו נציגי ממשל מזרח גרמנים עיוורים במידה ניכרת לתלונות הנשים. בנתחם את מכתבי התלונה שהופנו למועצת המדינה, לדוגמה, תיערו נציגי המפלגה בנאמנות את הגידול במספר העצומות וחילקו את התלונות לפי קטגוריות שונות בהתאם לתוכן, בכלל זה מסחר קמעוני, מזון ודיור. ב-1985 אף ציינו נציגי ממשל כי 31,822 מתוך

גרוע מכך, החוזרים בעלי עודף המשקל יצרו תגובת שרשרת אשר היממה את תעשיית המזון דלת המשאבים. החוזרים הכבדים העיקו על תעשיית עיבוד המזון המזרח גרמנית, אשר סבלה משנים של תת-השקעה. מתוך 76 בתי מטבחים שפעלו בגרמניה המזרחית, למשל, היו 44 במצב מחפיר. מאחר שהפעלתם נעשתה בתנאים לא תברואתיים, החליטו פקחי הבריאות המזרח גרמנים, שלא היו נוקשים בדרך כלל, לסגור בכל זאת את בתי המטבחים הרעועים הללו. עם זאת, עם העמקת משבר הבשר הפכו מנהיגי המפלגה את החלטת הפקחים והורו על הפעלה מחדש של אותם בתי מטבחים הנוטים למות.³² ברם, מערכת ההפצה השברירית של גרמניה המזרחית לא הצליחה להתמודד עם הייצור המוגבר. פשוט לא היו די משאיות על מנת לאסוף את החוזרים השחוטים ולהובילם למפעלים לעיבוד בשר, משום שענף התחבורה החולה החזיק אך במעט משאיות קירור וקרונות רכבת במצב תפעולי. במחוז נויברנדנבורג (Neubrandenburg), לדוגמה, קוצצו משלוחי הבשר בהצי.³³ אפילו כאשר בתי המטבחים אכן שחטו חוזרים והבשר הועבר לבתי אריזה, מחסור בצידוד תקין וב"מומחים מיומנים" הפך את עיבוד הגופה, הפיכתה וביתורה לצדדים כנדרש על פי התקנות למלאכה קשה. ב-VEB Fleischkombinat (מפעל לעיבוד בשר בבעלות המדינה המזרח גרמנית) בלייפציג, למשל, מעל 45% מהמתקנים והציוד לא פעלו עוד. במפעל הראשי 70% מהמכונות היו תקולות ו-50% מהבניינים שבהם הוחזקו סבלו מדליפות מן התקרה. גם מלגות או מכונות אריזה לא היו בכמות מספקת. ללא צידוד חיתוך ואחסון מספקים, בתי האריזה פשוט העבירו את הבעיות שהתמודדו עמן הלאה לחנויות עורפים.³⁴

עבור חנויות קמעוניות, גדול יותר היה בהחלט רע יותר. לאמיתו של דבר, המשלוחים של קותליי-החוזר הכבדים היוו עול כבד על אנשי הצוות שאיישו את דלפקי הבשר בחנויות. לא זו בלבד שהם נדרשו להרים בכוחות עצמם את קותליי-החוזר אשר חלקם שקלו יותר מ-40 קילו, הם אף נאלצו לבצע את עבודתם של אורזי הבשר ולבתר את הבשר למנות. מחסור בכלים להרמה ולחיתוך - החל בסכינים וסכיני קצבים ועד למכונות חיתוך ושולחנות קצבים - עשה את המלאכה קשה אף יותר.³⁵ מנהלי חנויות קמעוניות נקלעו לדילמה. לא היה כל טעם לסרב למשלוחי בשר, שהרי לא היה להם אמצעי לחץ על אורזי הבשר. אחרי הכול, השהיית תשלומים וראי שלא תגרום להם לספק את קותליי-החוזר הקטנים והנוחים יותר לעיבוד כפי שמכתיבות התקנות. תחת זאת, מנהלי חנויות החלו לבקש מצוות המוכרים שלהם לעבוד אחרי שעות הפעילות או בסופי שבוע על מנת שיוכלו להכין את הבשר ללא הסחות דעת מצד הלקוחות.³⁶

אם עבודת מוכרי הבשר הייתה בין כה וכה עבודה פרך מלוכלכת וכפופה

סך של 52,896 עצומות שהופנו למועצה, או יותר מ-60%, נכתבו על ידי נשים. למרבה הפלא הם לא טרחו לקשור מגדר עם התלונות.⁴³

ורד ניסים, ללא כותרת, 2008-2012, מתוך הסדרה "היומן", צילום, 100x66 ס"מ

הדגש שניתן למעמד על חשבון מגדר מסביר את התמיכה ההפככה של המשטר בנשים. מנהיגי המפלגה ביקשו להקל את כניסת הנשים למקומות עבודה, למשל, אך עשו זאת בעיקר מתוך דאגה קיומית לגודלו של כוח העבודה המזרח גרמני. על מנת לאפשר לאימהות לצאת לעבוד, סיפקה המדינה הסוציאליסטית מגוון גדול של שירותים, שרבים מהם אף הורחבו תחת שלטונו של הונקר, ואשר כללו הגנה על מקום העבודה של אישה הרה, חופשת לידה מורחבת, מעונות יום, פעילות לאחר העבודה להעסקת הילדים וימי חופשה לכיצוע מטלות הבית. בהתחשב בתעמולה הפרוגרסיבית של המדינה הסוציאליסטית ובנכונותה להשקיע בתשתית, אין זה מפתיע שעם פרוס שנות ה-80 עבדו כ-90% מהנשים המזרח גרמניות מחוץ לבית, בהשוואה ל-55% במערב גרמניה.⁴⁴

אולם תמיכתה של המפלגה בשוויון מגדרי הסתיימה בפתח מקום העבודה. מצד אחד תמיכת המשטר בעידוד ילודה גרמה לעיכוב הלגליזציה של ההפלות עד ל-1972 - כאשר הונקר עלה לשלטון - חרף העובדה שהמפלגה הקומוניסטית

תמכה בלגליזציה כבר מאז 1931. יתרה מזאת, דימויים פורנוגרפיים זחלו בהדרגה לתוך הרפרטואר החזותי של השלטון, למרות הביקורת של מרקס על הקפיטליזם כגורם להפיכתן של נשים לסחורות. המגזין הסאטירי *Eulenspiegel*, לדוגמה, פרסם באופן קבוע קריקטורות פוליטיות סקסיסטיות ולעתים אף הדפיס תמונות של נשים עירומות בתנוחות מרמזות.⁴⁵ המפלגה אף לא עשתה כמעט דבר לשינוי התפיסה המקובלת שציפתה מנשים לעבוד לא רק מחוץ לבית אלא גם בתוך הבית - לערוך קניות, לבשל ולנקות בעבור שותפיהן הגברים וילדיהן. המפלגה אמנם עסקה פה ושם בניסיונות לשכנע גברים להושיט יד במטלות הבית, אבל מסעות פרסום אלה היו לא משכנעים ובדרך כלל קשורים למוצרי צריכה חדשים כמו מכונות כביסה למשל.⁴⁶ יתר על כן, חרף העול הכפול על כתפיהן, נשים מזרח גרמניות המשיכו להשתכר 25%-30% פחות מגברים מזרח גרמנים.⁴⁷ שכון הנמוך באופן יחסי שיקף את ההערכה הנמוכה של המפלגה לעבודת הנשים וכן את כישלון המפלגה בקידום נשים לעמדות שררה בחברה המזרח גרמנית. המפלגה אפילו לא התאמצה לקדם שוויון מגדרי בביתה שלה - "הבית הגדול", כפי שכונו משרדי הוועדה המרכזית. חשוב מזאת, הדרג העליון של המפלגה נראה כמו מועדון של גברים. בזמן שלטונו של הונקר כללה מועצת השרים אישה אחת בלבד - מרגרט הונקר, אשתו של מנהיג המפלגה - שעל כישוריה הלעיוזו ברמיזה לנפוטיותם שבעזרתו הבטיחה לעצמה את המשרה. בין עלייתו של הונקר לשלטון ב-1971 ועד לסילוקו ב-1989 ניתן למנות סך של 39 איש אשר איישו את הלשכה הפוליטית בזמן זה או אחר, ומתוכם שתי נשים בלבד. אף לא אחת מהן הייתה חברה באופן מלא ושתייהן היו דמויות שוליות.

למרות מחויבותה לזכויות הנשים מן השפה ולחוץ, המפלגה לא הצליחה לסדר מחדש את חלוקת העבודה המגדרית במזרח גרמניה. הסמליות הפוליטית שהפיקה המפלגה ביצרה ללא הרף את העמדה הנחותה של הנשים, בזמן שהמדיניות התעשייתית, מדיניות כוח האדם והשכר חיזקה את התפיסה שענפים כלכליים שלמים, החל בעבודות בית וכלה במכירה קמעונית, היו מחוץ של הנשים. אף על פי שהמפלגה סייעה לאימהות עובדות, מרבית הנשים במזרח גרמניה מצאו עצמן בכל זאת בעמדה שאינה מעוררת קנאה: הן עבדו מחוץ לבית בעבור שכר עלוב ומבלי לזכות בהכרה חברתית, רק כדי למהר אחר כך לביתן למטלות הקניות, הכנת הארוחות והטיפול בבני הזוג ובילדים, לעתים קרובות עם עזרה מועטה מבן זוגן.⁴⁸

בעטיין של כל הסיבות שנמגו לעיל, אין זה מפתיע שצוות המכירה בחנויות קמעוניות, שהיה נשי ברובו, לא זכה לקבל תשלום ראוי, ושהמפלגה אפשרה לתנאי העבודה להירדד באופן ניכר. בנתחם את משכר הבשר, נציגי ממשל מזרח

גרמנים אף השמיעו באופן גלוי טיעונים סקסיסטיים הקושרים את צוות הזבניות למחסור. תחת שיצביעו על הבעיות של חוסר בהשקעה והיעדר שיתוף פעולה בחוליה גבוהה יותר בשרשרת הייצור, טענו נציגי הממשל כי נשים אינן מסוגלות לבצע תפקיד אשר דורש "מאמץ פיזי גדול", ברומזם כי נשים הנן חלשות וזקוקות להגנה גברית. הנציגים אף העלו מן האוב אסוציאציות ישנות של נשים כנחותות מבחינה אינטלקטואלית, כאשר טענו כי צוות המכירה הנשי כורע תחת הנטל מאחר שהזבניות "חייכות להתמודד עם הישובים רבים בראשן".⁴⁹

בהתחשב בחוסר התמיכה של ההנהלה, העול הפיזי המופרז שהיה כרוך בעבודה, המחסור בציד, שעות העבודה הארוכות והמעמד הנמוך, צוותים של זבניות החלו להתפטור בהמוניהם. מיעוט עמיתות לעבודה משמעו גידול בעומס העבודה לאלה שנשארו, מה שעודד עזיבות נוספות. זרם הבשר למכירה הואט עד לכדי טפטוף.⁵⁰ עד אמצע שנת 1989 סבלו דלפקי הבשר בחנויות כולבו ובמכולות בכל רחבי גרמניה המזרחית ממחסור בעובדים כמו גם בבשר, בעודם פועלים בעזרת 20%-50 פחות עובדים מכפי הנחוץ. המחסור בעובדים, יחד עם המחסור בבשר, אילץ חנויות לקצץ בשעות הפתיחה או אף לסגור את שעריהן לחלוטין. במחוז דרזון, למשל, 12 קצבים מתוך כ-300 נאלצו לסגור את עסקיהם.⁵¹

כסביבה שבה שלט המחסור, התמריצים לשחיתות נמצאו בשפע. עובדים גנבו לעתים אספקה ממקום העבודה לשימוש בכיתם או למכירה בשוק השחור.⁵² עד לאמצע שנות ה-80 הירדדרו תנאי העבודה בחנויות קמעוניות עד כדי כך שגנבה נתפסה בעיני העובדים כפיצוי הולם על עומס העבודה המוגזם והשכר הנמוך. עובדים בחנות הכולבו קאופהאלה (Kaufhalle) שבעיר נויברנדנבורג, למשל, גנבו סחורה בשווי של 67,600 מארקים באוקטובר 1987 - סכום כפול מסך הגנבות בשנה הקודמת כולה. יתרה מזאת, על פי אחד הדו"חות, גנבה של רכוש ציבורי היוותה כ-25% מכלל הפשעים שבוצעו עד לשנת 1987, ואילו סך ההפסדים גדל כ-65 מיליון מארקים מזרח גרמניים במהלך 1986.⁵³

באופן דומה, הזבניות בדלפקי הבשר לא התקשו להצדיק גנבות קטנות בבחינת פיצוי צודק עבור שכרן הנמוך ותנאי עבודתן הירודים.⁵⁴ בדרך כלל הן שמרו את נתחי הבשר הטובים ביותר למשפחה ולחברים. רבות מהן אף עסקו בצורה של ספסרות, בנצלן את תפקידן המבני כמפיצות של סחורה נדירה לשם מינוף כלכלי באמצעות לקוחות פוטנציאליים. צוות המכירה החביא נתחי בשר נבחרים בתדירות הולכת וגוברת ומכר אותם ברווח אישי ללקוחות אשר היו מוכנים לשלם יותר. במידת מה, צוות המכירה הנשי אף היה נכון לסחר חליפין: כך סחרו למשל בבשר בתמורה למוצרי צריכה נחשקים כדוגמת גרבוניים או ג'ינס. מאחר שהלק מהסחורה המתכלה הופץ באופן מקומי בלבד, סחר החליפין סייע ליצירת שווקים

על-אזורים. צלופח מעושן מן האזור הכלטי היה קשה למצוא בברלין, למשל, בעוד ששנספס היה קשה למצוא מחוץ לכירה.

אולם סחר חליפין איננו יעיל משום שהוא דורש הצטרפות מקרים כפולה של רצונות כדי לתפקד, בעוד שכסף הנו בר-חליפין לחלוטין, ולכן אטרקטיבי יותר - כל עוד מדובר בכסף טוב. ישנן עדויות שלפיהן מוכרות הבשר קיבלו מארקים מזרח גרמניים בעסקאות אלה, אולם ברור כי הן העדיפו מטבעות אחרים. כמה ממוצרי הצריכה המערביים, למשל, שימשו כמו "קידובי כסף": קפה מערב גרמני, לדוגמה, לא נחלט אלא הסתובב במחזור מבלי שיפתח, כמעט כמו מטבע עובר לסוחר. עם זאת, הנחשקים ביותר היו המארקים המערב גרמניים, ועד ל-1988 הם דחקו הצדה את המטבע הסוציאליסטי ברבות מן העסקאות. החלטת המזכיר הכללי אריך הונקר בתחילת 1972 להקל את הגבלות הנסיעה בין שתי הגרמניות, בתמורה להזרמה שוטפת של כסף מערב גרמני, הגבירה באופן דרמטי את כמות המארקים המערב גרמניים שהסתובבו בגרמניה המזרחית, כאשר מערב גרמנים החלו נוסעים לגרמניה המזרחית במספרים גדולים בחיפוש אחר הזדמנויות עסקיות או על מנת לבקר משפחה וחברים, ומותירים תשרים ומתנות בכיסם של בני דודיהם המזרח גרמנים. עד לסוף שנות ה-70 גברה אספקת המארקים המערב גרמניים עד כדי כך שהונקר החליט לנצלה על ידי הרחבת רשת החנויות הממשלתיות, ה"אינטרשופ" (Intershop), שבה ניתן היה לשלם רק במטבע קשה, ופתיחתה לציבור המזרח גרמני. עד ל-1988 דיווח ה"אינטרשופ" על מכירות של 1.2 מיליארד מארק מערב גרמני ועל מחזור של 685 מיליון מארק מערב גרמני.⁵⁵ משעה שהמפלגה נתנה את ברכתה הרשמית לכלכלת שני מטבעות, קיבל הפיחות ההדרגתי של המטבע הסוציאליסטי ממד פוליטי, בדומה לאופן שבו ההעדפה הפומבית של הנהגת המפלגה את רכבי הוולבו הביאה לירידת ערכה של תעשיית המכוניות המקומית. אם לנקוט את לשונו של השטאזי, מאחר שהמפלגה הסכימה להזנות את עצמה לטובת גרמניה המערבית, אנשים מן היישוב במזרח גרמניה נטו יותר ויותר לאמץ כסף וסחורות מערביים. כך, למשל, מזרח גרמנים חיפשו בלהיטות אחר מה שכונה כעגה המקומית "אריחים כחולים", שטר בן 100 מארק מערב גרמניים שצבעו היה כחול, או עיטרו את חדר האמבטיה שלהם בבקבוקי קוסמטיקה מערביים ריקים.

תפוצתם הגדלה והולכת של מוצרי צריכה מערביים כפועל יוצא מפתיחת חנויות ה"אינטרשופ" שיקפה את כישלון המפלגה להגות חלופה אמיתית לדגם הצרכנות הקפיטליסטי. מוצאם המערבי של בקבוקי הקוסמטיקה, למשל, רמז על קיומה של ממלכת שפע מיסטית הנמצאת ממש מעבר לחומה שסגרה על גרמניה המזרחית. הוא השליך על מעמדו החברתי של בעל הבית בכך שרמז

הסחורות והמטבע הסוציאליסטיים, וביצרה בכך את תחושתו של האדם הפשוט במזרח גרמניה שהוא אזרח מדרגה שנייה בעולם קפיטליסטי. על אף מחויבותה של המפלגה להפוך את האלכימיה של הקפיטליזם על ידי היפוך תפקידו של הכסף, התסבוכת של גרמניה המזרחית עם המערב פיצתה לבסוף את המשמעות של הסוציאליזם בכך שחתרה תחת המטבע עצמו.

האירוניה הגדולה ביותר היא אולי העובדה כי המחסור שנוצר על ידי הכלכלה המתוכננת, לצד העובדה שהונקר החליט לאפשר למזרח גרמנים להחזיק מארקים מערב גרמניים, עודדה אנשים להעריך את מטבע הקפיטליזם יתר על המידה. מכיוון שהיה כה קשה להשיגו אך הוא גם היה כה מועיל, לבש המארק המערב גרמני את אותן איכויות פטישיסטיות שהמרקסיסטים-לניניסטים גינו בלהט רב כל כך. היה זה אותו ייחוס של כוחות על-טבעיים למארק המערב גרמני אשר שכנע את המזרח גרמנים לדחות את המטבע הסוציאליסטי, להתנכר למזרח גרמניה ולהתאחד עם הישות המערב גרמנית ב-1990.

הערות

1. אוניברסיטת בוסטון. מאמר זה הוא גרסה מורחבת ומעודכנת של "Renverser l'alchimie: Le rôle de l'argent dans la RDA de Erich Honecker", in: Nadège Ragaru and Antonela Capelle-Pogacean (eds.), *Vie Quotidienne et Pouvoirs dans les Socialismes Est-européens: Au Prisme de la Consommation*, Paris: CERI & Karthala, 2010, pp. 143-174. תרגום מאנגלית: אוהד קאהו.
2. Bundesbeauftragter für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik (BStU), MfS-HAII/6, Nr. 1584, "Information", 18.9.78, p. 2. מהנדסים אלה נשלחו כנראה על ידי החברה הצרפתית "Heurtey" להקים מפעל לציפוי אלקטרוליטי כחלק מהסכם הרשאות בין החברה הצרפתית "Somenor" והחברה המזרח גרמנית "SKET Magdeburg". להיסטוריה קצרה של EKO ראו Mark R. Jroff, "The Politics of Restructuring Business Enterprises in the Former GDR: The Case of EKO Stahl", in: Marian J. Gibbon, A. Kathryn, S. Mack and A. Bradley Shingleton (eds.), *Dimensions of German Unification: Economic, Social, and Legal Analyses*, New York: Westview Press, 1995, pp. 27-42.
3. BStU, MfS-HAII/6, Nr. 1584, "Information", 18.9.78, p. 2. הציטוט להלן לקוח מתוך: Westview Press, 1995, pp. 27-42.
4. Uta Falck, *VEB Bordell - Geschichte der Prostitution in der DDR*, Berlin: Christoph Links, 1998; Ingrid Sharp, "The Sexual Unification of Germany", *Journal of the History of Sexuality* 13 (3) (2004): 348-365; Jonathan R. Zatlil,

על נגישותו לאותו עולם דמיוני של סחורות. השימוש בבקבוקי האיפור כקישוט גם הוא רמז להיפוך מוזר של שפע על פני דלות: האריוות המערביות, מרוקנות מתוכנו, הכריוו על קשר לצרכנות קפיטליסטית. בהיותם מרוקנים ממשמעותם "השימושית", שימשו הבקבוקים כמטפורות למערכת הקפיטליסטית שייצרה אותם. דווקא משום שהיו ריקים מבחינה פיזית ייצגו הבקבוקים היפוך מוזר של ההיררכיה היצרנית של המפלגה, אשר תערפה ערך שימושי על פני חליפין ופונקציונליות על פני אופנה.

עד שלהי שנות ה-80, הקשיים הכלכליים שעמם התמודדה גרמניה המזרחית כבר שכנעו את מנהיגות המפלגה לאמץ תמריצים כספיים כדי לשפר את מצבה של הכלכלה המתוכננת. במהלך רוב השנים 1988 ו-1989 נתקלו צרכנים מזרח גרמנים באטליזים סגורים, בנשות צוות מכירה הכורעות תחת הנטל ובמחסור בכשר, שאם וכאשר כלל ניתן היה להשיגו, הם נאלצו לבחור בין כשר שמן לכשר באיכות גבוהה יותר שניתן לרכוש רק בשוק השחור. מנהיגי המפלגה המודאגים ממורת רוחם של הצרכנים פתחו בחקירה יסודית של נשות צוות מכירת הכשר. בסופו של דבר הציעה ההנהלה פתרון שנועד להקל את המחסור בעובדים ובכשר על ידי השבת העליונות של המארק המזרח גרמני על כנה. במקום לקרוא לרכישת ציוד חדש לשיפור תנאי העבודה, המליצו המנהלים על העלאת שכר המוכרות ועל מתן בונוסים. לראשונה אימץ המשטר הסוציאליסטי בצורה גלויה פתרון מבוסס שוק לחוסר האיזון בהיצע וביקוש, והשתמש בכסף להקל על מחסורים.⁵⁶ אף על פי כן הבהירו שוב הנשים המזרח גרמניות כי הן מעדיפות כסף מערב גרמני. השוק השחור למוצרי הכשר המשיך להתפשט במהירות.

לאורכו ולרחבו של הגוש הסובייטי חוללה הסלידה המרקסיסטית-לניניסטית מכסף מחסורים בייצור וביקוש עודף תמידי במגזר הצרכני. חוסר האיזון בין היצע וביקוש טיפח את יצירתה של כלכלה מקבילה אשר השתמשה ברשתות הפצה לא רשמיות המבוססות על קשרים אישיים או על עקרונות קפיטליסטיים. הסחר הלא חוקי עשה שימוש דווקא באותם מנגנוני שוק שהסוציאליזם תיעב בהיותו מונע על ידי הרצון לרווח אישי ועל ידי תמריץ הרווח באופן כללי. לא זו בלבד שהשווקים השחורים לסחורות בהיצע מוגבל היוו איום אידיאולוגי על הכלכלה המתוכננת, הם אף הפחיתו מיכולתה של המפלגה לכוון את הפעילות המסחרית.

בניגוד לבעלות בריתה הקומוניסטיות, גרמניה המזרחית נאלצה להתחרות עם מדינה קפיטליסטית עוינת במרחב לאומי משותף. אולם מפלגת האיחוד הסוציאליסטי לא הצליחה לעצב חלופה בת-קימא לצרכנות בסגנון מערבי, כל שכן לשכנע אנשים כי חוויית המחסור היא מרוממת. תחת זאת, היא קידמה מדיניות אשר דווקא סייעה לכסף ולסחורה מערב גרמניים לדחוק את רגלי

- 207; Frank Podmore, *Robert Owen: A Biography*, vol. 2, London: Hutchinson, 1906, pp. 402-422; Keith Taylor, *The Political Ideas of the Utopian Socialists*, London: Cass, 1982, pp. 77-78; Karl Polanyi, *The Great Transformation – The Political and Economic Origins of Our Time*, Boston: Beacon Press, 2001, pp. 176-178; Edward Palmer Thompson, *The Making of the English Working Class*, New York: Penguin Books, 1963, pp. 790-792
15. לדיון נרחב בתיאוריית הכסף של מרקס, לרבות מגרעותיה האמפיריות והתיאורטיות, ראו 1 *Zatlin, The Currency of Socialism*, chapter 1
16. Arthur Z. Arnold, *Banks, Credit, and Money in Soviet Russia*, New York: Columbia University Press, 1937; Simon Johnson and Peter Temin, "The Macroeconomics of NEP", *The Economic History Review* 46 (November 1993): 750-767; S. S. Katzenellenbaum, *Russian Currency and Banking 1914-1924*, London: P. S. King, 1925; David Marshall Woodruff, *Money Unmade – Barter and the Fate of Russian Capitalism*, Ithaca: Cornell University Press, New York, 2000
17. Willi Ehlert, Heinz Joswig, Willi Luchterhand and Klar-Heinz Stiernerling (eds.), *Wörterbuch der Ökonomie Sozialismus*, Berlin: Dietz Verlag, 1984, p. 61; Hartmut Zimmermann (ed.), *DDR-Handbuch*, vol. 1, Cologne: Verlag Wissenschaft und Politik, 1985, pp. 56-57
18. כסף בגוש הסובייטי לאחר 1945 ראו Alan H. Smith, *The Planned Economies*, London: Croom Helm, 1983, pp. 3-7, 15-16, 83-98
19. בענף הבנייה נתון זה יעלה מ-49% ל-67%, בענף התחבורה מ-48.4% ל-52.1% ובחקלאות, יעדנות ותעשיית עיבוד המזון מ-50.2% ל-61.3%. BArchB, DE1, 55384, Klopfer, "Persönliche Notizen über ein Gespräch beim Mitglied des Politbüros und Sekretär des ZK der SED, Genossen Dr. Mittag", 23.11.88, p. 6; BStU, Arbeitsbereich Mittag, Nr. 58, "Zu den ausgewählten Problemen", pp. 12-13. ראו גם פרק רביעי בתוך: *Zatlin, The Currency of Socialism*
20. SAPMO-BA, DY30, 2897, Heinz Lehmann to Dr. Gerstner, 25.4.72, pp. 45, 47
21. SAPMO-BA, DY 30, IV 2/2.039/268, "Analyse der Lesebriefe zum Artikel 'Sozialpolitik, Preise und Subventionen' von Prof. Dr. Otto Reinhold in: *Neues Deutschland*, 14. Februar 1989", letter from S. Klose, 15.2.89, p. 64
- ראו לדוגמה את התלונות בתוך: *Eulenspiegel*, 47/1988, 8, 9, and 32/1987, 2
- תעשיית הביגוד המזרח גרמנית ראו Judd Stitzel, *Fashioning Socialism: Clothing, Politics and Consumer Culture in East Germany*, Oxford and New York: Berg, 2005; Philipp Heldmann, *Herrschaft, Wirtschaft, Anoraks – Konsumpolitik in der DDR der Sechzigerjahre*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2004; Annette Kaminsky, *Wohlstand, Schönheit, Glück – Kleine Konsumgeschichte der DDR*, München: C.H. Beck, 2001

- "Out of Sight – Industrial Espionage, Ocular Authority, and East German Communism, 1965-1989", *Contemporary European History* 17 (1) (January 2008): 46
5. Karl Marx, "Ökonomisch-Philosophische Manuskripte von 1844", in: *MEW, Ergänzungsband Schriften bis 1844, Erster Teil – Karl Marx*, Berlin: Dietz Verlag, 1968, p. 564
- Marx, "Economic and Philosophical Manuscripts", in: *Karl Marx and Friedrich Engels: Collected Works*, vol. 3, New York: Progress Publishers, 1975, p. 324
6. Karl Marx, *Capital*, in: *Karl Marx and Friedrich Engels: Collected Works*, vol. 35, New York: Progress Publishers, 1997
7. Marx, "Ökonomisch-Philosophische Manuskripte", p. 563
- "Lebensmittel" (מילולית, אמצעי מחיה) משמעו גם מצרכי מזון.
8. על פי אחת הטענות, ההבחנה בין כימיה לאלכימיה אינה נובעת מהעדפת הנאורות את התבונה והמדע על פני האמונה התפלה והעל-טבעי, אלא דווקא מ"טעות אטימולוגית שנעשתה על ידי כותבי מילונים וספרי לימוד מהמאה ה-17"
- William R. Newman and Lawrence M. Principe, "Alchemy vs. Chemistry: The Etymological Origins of a Historiographic Mistake", *Early Science and Medicine* 42 (1998): 3 (1).
9. מאחר שמרקסיסטים-לניניסטים לקחו חלק בהגות המדעית של המאה ה-19, אשר התייחסה בכובד להסברים תיאולוגיים של עולם הטבע, נראה זה לגיטימי להנציח טעות אטימולוגית זו למטרת הפרק הזה.
10. Marx, *Capital*, vol. 35, p. 103
- ראו לדוגמה *Karl Marx, The Poverty of Philosophy – Answer to the Philosophy of Poverty by M. Proudhon*, in: *Karl Marx and Friedrich Engels: Collected Works*, vol. 6, New York: Progress Publishers, 1976
11. "money is not a thing, it is a social relation" (עמ' 45). כמו כן, ראו את ההתקפות על סוציאליסטים אחרים בתוך: Marx, *Capital*, vol. 35, pp. 86, 97, 107
12. בעקבות הערותיו של מרקס בכתבי היד הכלכליים-פילוסופיים, אנהנו יכולים אולי להגדיר את הקהילות של אוון כבעלות צורה של "קומוניזם גולמי", שבו יחסי קניין פרטי המשיכו להתקיים אולם בצורה שיתופית, בהמירם את הקהילה ב"קפיטליסט אוניברסלי".
13. Marx, *Capital*, vol. 35, p. 105, fn. 1
14. במקור: Shelf warmer, שחורה אשר נמכרת לאט, נשארת זמן רב על המדף.
- במובנים כלכליים, שוברי העבודה הפכו את תהליך גילוי המחיר לפחות יעיל וכטוח, והגדילו את עלויות העסקה. יחד עם החליפות המוגבלת של השוברים עקב מחסור במוצרים שונים, הפכו עלויות אלה את אמצעי התשלום כסף-עבודה לפחות ופחות אטרקטיבי, לא כל שכן כמלאי ערך. לעיון נוסף בניסויים של אוון ראו John F. C. Harrison, *Quest for the New Moral World – Robert Owen and the Owenites in Britain and America*, New York: Scribner, 1969, pp. 72, 189, 202-

- p. 145; SAPMO-BA, DY30, Vorläufige SED 31984, Generaldirektion des volkseigenen Einzelhandels (HO), "Bericht über die Untersuchung der Frage", 22.9.89, p. 2, and VdK der DDR, "Operative Versorgungskontrolle zu Problemen der Fleischversorgung in der Hauptstadt der DDR, Berlin", 26.9.89, p. 1 .37
- SAPMO-BA, DY30, Vorläufige SED 31984, Generaldirektion des volkseigenen Einzelhandels (HO), "Bericht über die Untersuchung der Frage", 22.9.89, p. 2; Staatliche Zentralverwaltung der Statistik (ed.), *Statistisches Jahrbuch der Deutschen Demokratischen Republik 1989*, p. 129 .38
- SAPMO-BA, DY30, Vorläufige SED 31984, "Ursachen", no date, p. 2 .39
- ראו סעיפים 20, 24 ו-38 של החוקה המזרח גרמנית משנת 1968 ומשנת 1974, וכן סעיפים 7 ו-8 של החוקה משנת 1948. .40
- אין בכך כדי להעמיד את גרמניה המזרחית במישור אחד עם גרמניה המערבית, שהייתה מתקדמת הרבה פחות בנושאי זכויות נשים. Erica Carter, *How German is She? Post-war West German Reconstruction and the Consuming Woman*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1997; Elizabeth D. Heineman, *What Difference Does a Husband Make? Women and Marital Status in Nazi and Postwar Germany*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1999; Robert G. Moeller, *Protecting Motherhood: Women and the Family in the Politics of Postwar West Germany*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1993; Uta G. Poiger, *Jazz, Rock, and Rebels: Cold War Politics and American Culture in a Divided Germany*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 2000; Michael Wildt, *Am Beginn der Konsumgesellschaft: Mangelersahrung, Lebenshaltung, Wohlstandshoffnung in Westdeutschland in den Fünfziger Jahren*, Hamburg: Ergebnisse-Verlag, 1994 .41
- יתרה מזאת, בדומה לעמיתיהם המערביים, נציגי ממשל מרקסיסטים-ליניניסטים עשו שימוש נרחב במטפורות צבאיות, ולעתים קרובות ייצגו את "הטבע" - בין אם טבע האדם או עולם הטבע - כנשי וכנוקק ליד גברית חזקה על מנת להנחיל סדר ומשמעת. ראו לדוגמה את ההגדרות מוטות המגדר של עבודה יצרנית ומעמד הפועלים בשתי החברות מתקופתו של הונקר: Ehlert et al. (eds.), *Wörterbuch der Ökonomie Sozialismus*, pp. 50-54; Autorenkollektiv (eds.), *Kleines Politisches Wörterbuch*, Berlin: Dietz Verlag, 1988, pp. 55-58 .42
- Donna Harsch, *Revenge of the Domestic: Women, the Family, and Communism in the German Democratic Republic*, Princeton: Princeton University Press, 2006, p. 3 .43
- BArchB, DAS, 1460, "Bericht über den Hauptinhalt und die Bearbeitungsergebnisse der an den Staastrat und seinen Vorsitzenden gerichteten Eingaben der Bürger im Jahre 1984", p. 100 .44
- Donna Harsch, "Society, the State, and Abortion in East Germany, 1950-1972",

- SAPMO-BA, DY30, 2897, "Probleme des Handels und der Versorgung", no date, p. 30 .22
- SAPMO-BA, DY30, IV2, 2.039/268, "Analyse der Leserbriefe zum Artikel 'Sozialpolitik, Preise und Subventionen' von Prof. Dr. Otto Reinhold in: *Neues Deutschland*, 14 Februar 1989", no date, p. 62 .23
- Eulenspiegel*, 40/1988, p. 7 .24
- Zatlin, *Currency of Socialism*, chapter 5; Idem., "The Vehicle of Desire: The Trabant, the Wartburg, and the End of the GDR", *German History* 15 (3) (1997): 358-380 .25
- SAPMO-BA, DY30, IV2, 2.039/268, "Analyse der Leserbriefe zum Artikel 'Sozialpolitik, Preise und Subventionen' von Prof. Dr. Otto Reinhold in: *Neues Deutschland*, 14 Februar 1989", no date, p. 61 .26
- שם, עמ' 62 .27
- SAPMO-BA, DY30, IV2, 2.039/77, "Notizen", 17.9.89, pp. 48-49 .28
- SAPMO-BA, DY30, Vorläufige SED 31986, "Zur Information Fleisch", 11.5.82, p. 8, and "Information zur Versorgung mit Fleisch und Wurstwaren", 17.5.82, p. 3 .29
- SAPMO-BA, DY30, Vorläufige SED 31986, Weber cable to Honecker, 17.5.82, pp. 2-3 .30
- SAPMO-BA, DY30, IV 2/2 039/268, "Bericht zu den Ergebnissen der Tätigkeit der in den Bezirken und Kreisen eingesetzten Arbeitsgruppen zur Verbesserung der Versorgung der Bevölkerung mit Fleisch und Wurstwaren, Obst und Gemüse sowie Getränken", no date, p. 141; SAPMO-BA, DY30, Vorläufige SED 31986, Komitee der ABI, Inspektion Handel und Versorgung, "Bericht über die Kontrollergebnisse zur Sicherung der Qualität und Struktur von Fleisch- und Wurstwaren im Grundsoriment", 14.4.88, p. 1 .31
- דוגמת "Sozialpolitik, Preise und Subventionen" von Prof. Dr. Otto Reinhold in: *Neues Deutschland*, 14. Februar 1989", no date, pp. 67, 69 .32
- SAPMO-BA, DY30, IV 2/2 039/268, "Bericht zu den Ergebnissen", no date, p. 141 .33
- שם, עמ' 139, 142-143 .34
- שם, שם. .35
- SAPMO-BA, DY30, Vorläufige SED 31984, Generaldirektion des volkseigenen Einzelhandels (HO), "Bericht über die Untersuchung der Frage 'Warum wollen die Verkäuferinnen nicht am Fleischstand arbeiten'", 22.9.89, p. 2, and "Ursachen für die nicht ausreichende Sicherung des Arbeitsvermögens", no date, p. 1 .36
- SAPMO-BA, DY30, IV 2/2 039/268, "Bericht zu den Ergebnissen", no date,

- SAPMO-BA, DY30, IV 2/2 039/268, "Bericht מוזמביק ופולין למלא את החסר (zu den Ergebnissen)", no date, pp. 141, 145.
- Istvan Gábor, "The Second Economy in Socialism: General Lessons of the Hungarian Experience", in: János Timár (ed.), *Papers on Labour Economics*, Budapest: Karl Marx University Press, 1984; János Kenedi, *Do It Yourself – Hungary's Hidden Economy*, London: Pluto Press, 1981.
- SAPMO-BA, DY30, Vorläufige SED 41852, letter to Honecker from 21.5.85.
- SAPMO-BA, DY30, IV 2/2.039/60, "Politbüro-Sitzung vom 19.4.1988", pp. 43-45.
- SAPMO-BA, DY30, Vorläufige SED 41853, Komitee der ABI, Arbeitsgruppe für Organisation und Inspektion beim Ministerrat, Staatliche Finanzrevision, no date, p. 6; SAPMO-BA, DY30, Vorläufige SED 31984, Generaldirektion des volkseigenen Einzelhandels (HO), "Bericht über die Untersuchung der Frage", 22.9.89, p. 2.
- Zatlin, *The Currency of Socialism*, chapter 6 על ה"אינטרשופ" ראו 6.
- SAPMO-BA, DY30, Vorläufige SED 31984, Abteilung Handel, Versorgung und Außenhandel zu Abteilung Parteiorgane, 21.8.89, p. 1, VdK der DDR, "Operative Versorgungskontrolle", 26.9.89, p. 2, and "Ursachen", no date, 2; Merkel, *Utopie und Bedürfnis*, pp. 191-194.

- The American Historical Review* 102 (1) (February, 1997): 53-84; Katherine Pence, "Labours of Consumption: Gendered Consumers in Post-War East and West German Reconstruction", in: Lynn Abrams and Elizabeth Harvey (eds.), *Gender Relations in German History – Power, Agency and Experience from the Sixteenth to the Twentieth Century*, London: UCL Press, 1996, pp. 211-238; Katherine Pence, "'You as a Woman will Understand': Consumption, Gender and the Relationship between State and Citizenry in the GDR's Crisis of 17 June 1953", *German History* 19 (2001): 218-252; Ingrid Sharp, "The Sexual Unification of Germany", *Journal of the History of Sexuality* 13 (3) (2004): 348-365; Christel Sudau and Bidy Martin, "Women in the GDR", *New German Critique* 13 (Winter 1978): 69-81.
- התמונות הופיעו לעתים קרובות בחלק של המגזין אשר הציג קטעים מן העיתונות המערבית ונקרא "הרף האחר", מה שמרמז על כך שה-*Eulenspiegel* אולי הניב לעיתונים מערב גרמניים כדוגמת ה-*Bildzeitung*. ראו לדוגמה, *Eulenspiegel*, 1/1987 *Wochenzeitung für Satire und Humor*. אף כי נוהג זה לא היה נפוץ כל כך בגרמניה המזרחית, עסקים סוציאליסטיים פרסמו לעתים לוחות שנה עם תמונות של נשים עירוניות.
- Annette Kaminsky, *Kaufrausch – Die Geschichte der Ostdeutschen Versandhäuser*, Berlin: Christoph Links Verlag, 1998, p. 61.
- Sudau and Martin, "Women in the GDR", p. 75.
- לקבלת תחושה בדבר הבעייתיות שניצבה בפני נשים בתפקידן הכפול כצרכניות ויצרניות, ראו את המכתב האנונימי שנשלח להונקר מתאריך 21.5.1985 בתוך: SAPMO-BA, DY30, Vorläufige SED 41852.
- SAPMO-BA, DY30, Vorläufige SED 31984, Generaldirektion des volkseigenen Einzelhandels (HO), "Bericht über die Untersuchung der Frage 'Warum wollen die Verkäuferinnen nicht am Fleischstand arbeiten'", 22.9.89, p. 2 במהלך שנות ה-60 ראו Ina Merkel, *Utopie und Bedürfnis – Die Geschichte der Konsumkultur in der DDR*, Köln: Böhlau Verlag, 1999, pp. 191-194.
- מאחר שהנהלת HO הגבילה את חקירתה לברלין, שנהנתה באופן עקרוני מאספקה טובה יותר של מוצרי צריכה, ניתן להניח בבטחה כי המצב בשאר חלקי מזרח גרמניה היה גרוע אף יותר (שם, עמ' 1; SAPMO-BA, DY30, Vorläufige SED; 1). (31984, VdK der DDR, "Operative Versorgungskontrolle", 26.9.89, p. 1).
- SAPMO-BA, DY30, Vorläufige SED 31984, Generaldirektion des volkseigenen Einzelhandels (HO), "Bericht über die Untersuchung der Frage", 22.9.89, p. 2 התחלופה הייתה כה גבוהה עד כי 127 זבניות עזבו את דלפקי הבשר בברלין במהלך שמונת החודשים הראשונים של שנת 1989 (SAPMO-BA, DY30, Vorläufige SED) (31984, "Ursachen", no date, pp. 1-2).